

bilir. Babası Şâhver (veya Teymur b. Ebû Bekir) Türkistan hanlarındandı; adı bilinmeyen annesi ise meczup bir kadındı. Kendisine nisbet edilen Haydariyye tarikatı, o çağlardan itibaren birçok bölgede yayıldığı ve tanındığı halde kaynaklarda hayatıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Kaynaklar onu, "ukalâ-yı mecânîn"den bir meczup olarak tanıtır (Devletşah, s. 212). Bu tür meczupların öğrenim durumları, ilmi seviyeleri ve şeyhlerinin kimliklerinden çok halleri önem taşır. Sakal bırakmadığı halde bıyıklarını kesmeyen Kutbüddin Haydar'ı önemli kılan ve etrafında müridlerin toplanmasını sağlayan da onun meczuplara has davranışları olmuştur. Nitekim Zekeriyâ el-Kazvî'nin verdiği bilgiye göre Kutbüddin'in kışın buzlulara, yazın ateşe girme, yalın ayak gezme gibi âdetleri vardı. Bir defa yüksek bir kubbeye sanki kubbe düz imiş gibi yürüyerek çıkmıştı. Onun bu tür hallerini görmek için her taraftan ziyaretçiler gelir, bunlardan birçoğu dünyadan el etek çeker ve ona mürid olurdu. Emîrler ve zenginlerden Türk kölelere kadar çeşitli kesimlerden insanların bulunduğu müntesiplerine "Haydar'ın ashabı" denirdi (*Âşârü'l-bilâd*, s. 382). Ali Şîr Nevâî'nin kaydına göre dedesi Kutbüddin'in Yesi'ye gönderdiği Haydar burada Ahmed Yesevî tarafından terbiye edilmiş ve irşad faaliyetinde bulunması için Horasan'a gönderilmişti (*Nesâyim*, s. 383-384). Bu bilgi *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*'de de yer alır (s. 9-11).

Kutbüddin Haydar'ın mensupları olarak bilinen Haydarîler'in (bk. HAYDARİYYE) kulaklarına, boyunlarına, hatta cinsiyet organlarına demir halka takma âdetlerine bakarak şeyhin de öyle yaptığı söylenebilir. Bu davranışlarına rağmen Kutbüddin Haydar ve müridleri Sünnî sayılmakta, meczuplarda görülen söz konusu garip hareketler ukalâ-yı mecânîn için tabii karşılanmaktaydı. Ünlü mutasavvıflardan Ferîdüddin Attâr'ın Zâve civarındaki Kedken'de yaşayan babası İbrâhim b. İshak'ın Kutbüddin Haydar'ın müridi olması, hatta bizzat Attâr'ın gençliğinde onu övmek için "Haydarnâme" (Haydarî-nâme) adıyla bir manzume yazması, yine Kutbüddin Haydar'ın Konya'ya gelen halifesi Hacı Mübârek Haydar'ın Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin yakın dostu oluşu, Tâceddin Vezîr'in onu Dârü'z-zâkirîn'in şeyhliğine tayin etmesi, Eflâkî'nin Kutbüddin Haydar'dan bir zâhid olarak bahsetmesi ve onun muteber bir halifesi olduğunu söylemesi de (*Menâkıb-ı l-âri-*

fin, s. 215, 467, 773) Haydar'ın Sünnî bir sûfî olduğunu göstermektedir. Abdülhüseyn-i Zerrînkûb gibi çağdaş İranlı yazarlar da onun Sünniliğini özellikle vurgulamışlardır (*Cüstücu*, s. 369).

Kutbüddin Haydar'ın Şîf veya Şîf-Bâtînî akidelere sahip bir mutasavvıf olarak görülmesi (bk. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 50), kendisinden çok sonra Tebriz'de vefat eden Kutbüddin Haydar-ı Tûnî ile (ö. 830/1426) karıştırılmasından ileri gelmektedir. Bazı kaynaklarda Kutbüddin Haydar-ı Zâveî'nin kabrinin Tebriz'de bulunduğu ifade edilmesi de (Şüsterî, I, 80; II, 51) böyle bir hataya yol açmıştır. Kabri Tebriz'de bulunan Kutbüddin Haydar-ı Tûnî, nesebi yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'ın oğlu Abdullah'a bağlanan İmâmîyye Şîası'na mensup bir seyyid idi. Tebriz ve çevresinde birçok taraftarı vardı. Kutbüddin Haydar-ı Zâveî'nin müridleri, muhitin tesiriyle İran'da Şîliğe meyletmiş, böylece Kutbüddin Haydar-ı Tûnî'nin müridleriyle karıştırılmışlardır.

Kutbüddin'in 110 veya 140 yıl yaşadığına, 597 (1200), 601, 613 veya 628'de (1231) öldüğüne dair çeşitli kayıtlar varsa da genellikle Moğol istilasından önce 618'de (1221) doğum yeri Zâve'de vefat ettiği kabul edilir. Türbesi Zâve'de bulunduğundan daha sonra burası Türbet-i Haydarî (Türbet-i Haydariyye) diye meşhur olmuş, birçok ziyaretçinin uğradığı yer haline gelmiştir. Şehirdeki Haydarî Tekkesi şeyhin vefatından sonra da faaliyet göstermeye devam etmiş, İbn Battûta gibi seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdır), s. 382-383; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 151, 154; Eflâkî, *Menâkıb-ı l-âri-fin*, I, 215, 467, 773; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 442; Hâce Hasan-ı Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, Lahor 1962; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâ'ik*, II, 642; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyim*, s. 383-384; Devletşah, *Tezkire* (trc. Necati Lugal), İstanbul 1977, s. 212, 241; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, Tahran 1983, II, 332; Nûrullah et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, Tahran 1365 hş., I, 80; Zeynelâbidîn-i Şîrvânî, *Ri-yâzü's-seyyâha* (nşr. Asgar Hâmîdî), Tahran 1339 hş., s. 226; *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî: Vilâyet-nâme* (haz. Abdülbâkî Gölpinarlı), İstanbul 1958, s. 9-11; Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Cüstücu der Taşavvuf-i İrân*, Tahran 1396, s. 367-369; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), İstanbul 1984, s. 117, 337, 351-352; a.mlf., *Anadolu'da İslâmiyet* (haz. Mehmet Kanar), İstanbul 1996, s. 50, 65, 77; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s. 40-43, 113; a.mlf., *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996, s. 73-74; İrec Emânî, "Mezâr-ı Kutbeddin Haydar", *Mişkât*, sy. 42, Meşhed 1373/1994, s. 150-163; DMF, II, 2059.

TAHSİN YAZICI

HAYDAR ALİ HAN

(ö. 1196/1782)

Hindistan'da
Meysûr Devleti'ni idare eden
kumandan ve devlet adamı.

1132 (1720) yılında Bengalur'un kuzeybatısında bulunan Dodballapûr'da doğdu. XVI. yüzyılda Hicaz'dan Hindistan'a göç eden bir aileye mensup olduğu rivayet edilir. Babası Feth Muhammed Han'ın ölümü üzerine beş yaşında iken kardeşleriyle birlikte Bengalur'daki Meysûr (Mysore) Devleti'ne sığındı. Meysûr ordusunda subay olan kuzeni Haydar tarafından asker olarak yetiştirildi ve orduda bazı görevlerde bulundu. İlk askerî başarısını 1749'da Devanhallî'nin kuşatılması sırasında kazandı, mükâfat olarak elli atlı ve 200 piyadeden oluşan bir birliğin kumandanlığına getirildi. 1755'te Mâdüre bölgesindeki Dindigul'a Meysûr Devleti'nin fevcdârı tayin edildi. Burada Fransız uzmanların da yardımıyla bir silâh imâlahanesi kurdu. Daha sonra Bengalur câgîrdarı oldu. 1759 yılında Lutf Ali Beg'le birlikte Meysûr racasını zor durumda bırakan Maratalar'ı yenilgiye uğrattı. Bu hizmetinden dolayı kendisine Feth Haydar Bahadır Han unvanı verildi. Bu arada Meysûr'un genç racası Çikka Krişnarac'ı başveziri Nancarac'ın tahakkümünden kurtarması şöhretini daha da arttırdı ve raca üzerinde giderek daha etkili olmaya başladı.

1760 yılında İngilizler'le savaşan Fransızlar'a askerî yardımda bulunması muhaliflerini harekete geçirdi. Nancarac'ın yerine başvezir olan Kandey Rao, Maratalar'ın gönderdiği askerlerle Haydar Ali'yi mağlûp etti. Bir süre sonra Nancarac'ın yardımıyla durumunu düzeltilti ve Kandey Rao'yı yakalayarak hapsetti. Kendisini öldürtmeye çalışan racayı ise yerinden bıraktı. Ancak bütün yetkilerini elinden aldı ve başbakan (dalavay) olarak hâkimiyetini devam ettirdi. Bu esnada Sira, Bednûr, Sundâ ve Malabar'ı Meysûr topraklarına kattı. 1766'da ölen Çikka Krişnarac'ın oğlu Necrac'ı raca yaptı. Bu duruma razı olmayan Marata Pîşvâsı Madu Rao Meysûr ülkesine saldırdı. Haydar Ali 3.5 milyon rupi ödemek suretiyle barış imzaladı. Daha sonra Haydarâbâdlılar'la birlikte İngilizler'in üzerine yürüdüyse de Arkat ülkesinde yapılan savaşta yenildi. Ancak Madras ve Bombay'daki İngiliz kuvvetlerine karşı başarıyla savaştı ve İngilizler barış istemek zorunda kaldılar (4 Nisan 1769).

1770-1772 yıllarında Maratılar'la yaptığı savaşları kaybeden Haydar Ali, bu savaşlar sırasında Maratılar lehine çalışan Meysûr racasını idam ettirdi ve yerine kardeşi Çamrac'ı getirdi. İngilizler'in kendisine karşı Haydarâbâd nizamını ve Maratılar'ı tutması üzerine Fransızlar'a yaklaştı. Bundan sonra İngilizler'le yıllarca sürecek olan savaşlara başladı. 1780 Temmuzunda kalabalık bir süvari ordusuyla Karnataka'ya girdi ve şehri yağmaladı. Konceveram yakınlarında İngiliz kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğrattı. Ardından asıl İngiliz ordusunu Madras yakınına kadar kovaladı. Arkat şehri ve civarındaki yerli askerler Haydar Ali'ye teslim oldular. İngilizler topçuları sayesinde Meysûr ordusunu durdurmayı başarıp 1781'de Porto Novo'da (Mahmud Bender) galip geldilerse de Haydar Ali'nin ordusunun bu bölgeyi yağmalamasını önleyemediler. Bu arada Amiral Suffre'un emrindeki Fransız deniz birliği Karnataka kıyılarından karaya çıktı ve Haydar Ali'nin kuvvetleriyle birleşti. Madras'ta başlayan kıtlık ise İngilizler'i zor durumda bıraktı. Bombay'dan gönderilen yardımcı İngiliz kuvvetleri de Haydar Ali'nin oğlu Feth Ali (Tîpû Sultan) tarafından esir edildi.

Haydar Ali Han, Aralık 1782'de Çitor yakınındaki Narasingarayanpet'te bulunan ordugâhında vefat etti. Yerine oğlu Tîpû Sultan geçti. Cesur bir kumandan ve iyi bir idareci olan Haydar Ali Han, müslüman olduğu halde Hindûlar'a müsamaha göstererek onlara yönetimde yer vermiş ve tapınaklarını donatmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

L. B. Bowring, *Haider Ali and Tipu Sultan*, Oxford 1893; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 165 vd., 207; N. K. Sinha, *Haider Ali*, Calcutta 1949; B. Sheik Ali, *British Relations With Haider Ali*, Calcutta 1963; a.m.f., "Haider 'Ali Khân", *Encyclopedia of Asian History* (ed. A. T. Embree), New York 1988, II, 19; A. Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden 1980, s. 166-169; Mujeeb Ashraf, *Muslim Attitudes Towards British Rule and Western Culture in India*, Delhi 1982, s. 45, 57, 217; A. Comyn Lyall, *History of India* (ed. A. V. Williams Jackson), New Delhi 1987, VIII, 208, 213, 214, 251-252; D. B. Diskalkar, "George Gray's Embassy to Hyder Ali", *Journal of Indian History*, II, Trivandrum 1932, s. 311-333; J. Sarkar, "Haider Ali's Invasion of Eastern Carnatic 1780", *JC*, sy. 15 (1941), s. 217-218; Irshad Husain Baqai, "The Death of Hyder Ali", a.e., sy. 21 (1947), s. 167-171; K. Sajun Lal, "Hyder Ali's Appeal to the Hon'ble East India Company 1764", *Indian Historical Quarterly*, XIX (1943), s. 184-187; T. W. Haig, "Bahadır Han", *IA*, II, 219; M. Hidayet Hosain, "Maysûr", a.e., VIII, 193; Mohibbul Hasan, "Haydar 'Ali Khân Bahadûr", *EP* (İng.), III, 316.

AHMET TAŞAĞIL

HAYDAR el-ÂMÜLÎ

(حیدر الأملى)

Seyyid Bahâüddîn Haydar
b. Ali b. Haydar el-Âmülî el-Ubeydî
(ö. 787/1385'ten sonra)

Şiîliği

tasavvufu bağdaştırmaya çalışan âlim.

719'da (1319) İran'ın kuzeyindeki Âmül şehrinde doğdu. Hz. Hüseyin soyundan geldiği için Alevî ve Hüseyinî nisbeleriyle de anılır. Âmül'de başladığı öğrenim hayatını Esterâbâd ve İsfahan'da devam ettirdi. Memleketine döndükten sonra Taberistan'da hüküm süren Fahrüddeve Hasan b. Keykâvus'un sır kâtibi ve veziri oldu. Fahrüddeve'ye derin bir saygı duyarak beraber geçirdiği bir bunalım sebebiyle saray hayatını bırakarak tasavvufa yöneldi ve Âmül'den ayrılıp İsfahan'a gitti. Nûreddin et-Tahrânî gibi şehrin önde gelen meşâyihinden istifade ederek kendini zühde verdi ve inzivâyâ çekildi. Daha sonra hacca gitmek üzere İsfahan'dan ayrıldı. Medine'de uzun süre kalmak istemesine rağmen geçirdiği rahatsızlık sebebiyle Bağdat'a döndü. Burada Hasan b. Hamza el-Hâşimî, Fahrûlmuhakkıkın Muhammed b. Hasan ve talebesi Nasîrüddin el-Kâşânî'den ders aldı. Kerbelâ ve Necef gibi kutsal yerleri ziyaret etti. Eserlerinin birçoğunu hayatının son otuz yılını geçirdiği Necef'te kaleme aldı. *Risâle fi'l-'ulûmî'l-'âliye* adlı eserini 787'de (1385) bitirdiğine göre bu tarihten sonra vefat etmiş olmalıdır.

Tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde geniş bilgi sahibi olan Âmülî'den Şîî kaynaklarında "seyyidü'l-mütellihîn" diye söz edilir. Şiîlik'le sûfilik arasında tam bir uygunluğun bulunduğu, tasavvuf esaslarının Şiîlik'te mevcut olduğuna inanan Âmülî'ye göre resul, nebî ve mâsum imamlar zâhirî ve şer'î hususları bilirlir. Bu bilgileri insanlara açıklamaları ve öğretmeleri şarttır. Onlar bunun yanında hakikat ve mârifet bilgisine de sahiptirler. Zâhirî ve şer'î bilgiler Şiîlik, bâtinî bilgiler sûfiliktir. Âmülî bu noktadan hareket ederek her hakiki Şîî'nin mutlaka sûfî, her hakiki sûfinin de Şîî olacağı sonucuna ulaşır. Bu bakımdan Şiîler'i ikiye ayırır; şer'î ve zâhirî hususları bilenlere sadece "mümin", hem zâhirî hem bâtinî hususları bilenlere ise "mü'min-i mümtehan" (denenmiş mümin) adını verir. Gerçek bir Şîî bu ikinci anlamda mümin olduğundan o aynı zamanda sûfidir. Şîî ve sûfi aynı gerçeğin farklı iki yönünü ifade eden isimlerdir. Âmülî sûfilerin Şiîler'in aynı

olduğunu söylerken Şîa'nın, imamları kanalıyla elde ettiği ilâhî sırlara sûfilerin de vâkıf olduğu düşüncesinden yola çıkarak bu kanaate vardığını ifade etmekte ve ilk dönemde Hasan-ı Basrî ve Kümeyl b. Ziyâd gibi zühd ve takvâsıyla şöhret bulmuş kişilerin zamanın imamının talebeleri olduğunu ileri sürmektedir. Âmülî, Nusayrîler'den aldığı mü'min-i mümtehan tabirini Şiîler'ce kabul edilebilir bir tarzda temellendirmiş, bu görüş ona namaz, zekât, hac, oruç ve cihad gibi birçok şer'î hükmü tasavvufî açıdan yorumlama imkânını vermiştir. Bu yönüyle Şîî ilâhiyatının iyi bir nazariyatçısı olarak tanınmıştır. Onun tasavvuf anlayışında riyâzet ve mücâhedenin de önemli bir yeri vardır. Vahdet-i vücûd nazariyesi sayesinde felsefeyle tasavvufun birbirine yaklaştığını ileri süren Âmülî'ye göre mehdînin zuhuru ile hikmete dayalı ilimler daha fazla itibar görecektir ve ictihad, istinbat ve usulden fûrûun istihracı gibi hususlar geçerliliğini yitirecektir. Böylece Âmülî, kendi zamanında zirveye çıkmış olan fıkıh ve ictihad hareketine karşı tasavvuf ve hikmete dayalı düşüncüyü tercih etmiştir.

Şiîlik'le tasavvufu aynı kaynağa bağlayan Âmülî'nin bu görüşe varmasında Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin önemli tesiri vardır. *Naşşû'n-nuşûs* adını verdiği *Fuşûşü'l-hikem* şerhinde velîler zümresi içinde onun yerini peygamberler içinde Hz. Muhammed'in işgal ettiği yere benzetilen Âmülî, Şiîler'in on iki imamı gibi İbnü'l-Arabî'nin de ilim ve mârifeti doğru olan Hz. Peygamber'den aldığını ileri sürer. Bunu ispatlamak için de İbnü'l-Arabî'nin Şam'da iken rüyada gördüğü Resûl-i Ekrem'in emriyle *Fuşûşü'l-hikem*'i yazdığını söyler. İbnü'l-Arabî mutlak velâyetin Hz. İsâ'da gerçekleşeceği görüşündedir; Âmülî ise mutlak velâyeti on iki imamin temsil ettiğini öne sürer. Böylece İbnü'l-Arabî'nin "hâtemü'l-evliyâ" nazariyesinin Şîî karakterli bir yorumunu yapan Âmülî, bu konuda *Fuşûşü'l-hikem*'in Sünnî şârihi Dâvûd-i Kayserî'yi eleştirirken daha çok *Fuşûş* şârihleri Cendî ve Kâşânî'ye ilgi duyar. Âmülî, sahip olduğu bu anlayışın neticesinde ehl-i tasavvufun kutbuyla Şîa'nın mehdîsinin aynı kişi olduğunu söyler ve tasavvuftaki kutub anlayışını Şîî bir karaktere büründürür. Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin hakikat-i Muhammediyye nazariyesini Şiîliğe uygulayarak bunu mâsum imamların irtibat kurdukları ve bilgi aldıkları bir kaynak olarak düşünür. İbnü'l-Arabî'nin Âmülî üzerindeki tesirini özellikle onun tevhid